

УДК 930.2:656.82(477)

С.Є. ОРЕХОВА

РОЗВИТОК ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ НА ДОНЕЧЧИНІ (XIX – початок XXI ст.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Орехова Світлана Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

На основі аналізу стану розробки проблеми становлення, розвитку поштового зв'язку на Донеччині окреслені перспективні напрями її подальших наукових досліджень.

Ключові слова: поштовий зв'язок, земська пошта, філателія.

На основе анализа состояния разработки проблемы становления, развития почтовой связи Донетчины очерчены перспективные направления ее дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: почтовая связь, земская почта, филателия.

Based on the analysis of development problem of formation, development of postal services Donetsk outlines promising directions of further research.

Key words: postal service, Zemstvo-mail, philately.

© С.Є. Орехова, 2012

Постановка проблеми. Комунікація є однією з невід'ємних потреб людини, на задоволення яких спрямована діяльність галузі зв'язку. Серед складових національної системи зв'язку вагоме місце належить поштовій справі. Дослідження її історії становить не тільки пізнавальний інтерес, але є певним показником еволюції соціально-економічного розвитку країни. Незважаючи на це, сучасна вітчизняна історіографія практично залишає поза увагою дослідження такої безперечно цікавої та важливої сторінки історії нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема комплексного розвитку поштової галузі Донецької області стала предметом спеціального історичного дослідження у 2006 р. [47]. У роботі здійснено наскрізний аналіз, що дозволило відтворити цілісну картину функціонування державного поштового зв'язку на території Донецької області. Автором визначено та обґрунтовано періодизацію історії поштового зв'язку Донецької області, в основу якої покладено державницько-політичний критерій.

Мета дослідження. Ціль даної статті полягає в з'ясуванні ступеня вивчення проблеми становлення, розвитку поштового зв'язку на Донеччині на основі комплексного аналізу праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Праці цих авторів можна умовно розподілити за хронологічним принципом на три основні групи, які, у свою чергу, мають внутрішній розподіл за проблемним критерієм: 1) розробки російських та українських дослідників другої половини XIX – початку XX ст.; 2) праці радянських істориків та фахівців галузі зв'язку; 3) сучасні історичні та спеціальні дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що переважна частина історіографічного матеріалу висвітлює лише окремі аспекти становлення поштового зв'язку Донецької області в загальних студіях Російської імперії, СРСР чи не-

залежної України. При цьому більшість праць носить популярно-публіцистичний характер, а авторами їх є переважно фахівці галузі зв'язку.

Дослідження проблеми розвитку державної поштової справи кінця XIX – початку XX ст. було обумовлено системою суспільно-державного устрою Російської імперії, яка виробила засади становлення поштової справи та подальшого її розвитку. Зокрема, увага приділялася питанням поступового розвитку державної поштової служби, матеріально-технічних змін і культурних перетворень у поштово-телеграфній галузі. Започаткували висвітлення проблеми становлення поштової справи у 1880-х р. громадсько-політичні діячі Російської імперії, які визначили необхідність поширення мережі поштово-телеграфних контор та поштових відділків на території Росії. Так, С. Жарков [21], Т.М. Костриц [30], М.І. Соколов [59] порушували проблеми вирішення техніко-економічних питань поштової справи, наприклад, щодо результативності ямської гоньби, пропонували шляхи створення сприятливих умов для поширення дії державної служби зв'язку. Праці О.О. Глембоцького [14], Г. Нещастливцева [45] та Н.Д. Яворського [71] присвячені аналізу статистичних даних, динаміки кількісних і якісних процесів у поштовій справі, підвищення культурно-технічного рівня зв'язківців. У зазначений період вийшли публікації фахівців зв'язківців імперської служби зв'язку К.О. Лішина та Д.Франца, в яких автори доводили необхідність створення та активної дії земської пошти в губерніях Російської імперії з метою забезпечення широким верствам населення послугами поштового зв'язку [36; 65].

Таким чином, аналіз численних праць дослідників, які зверталися до вивчення зазначеної проблеми протягом 1880 – 1916 рр., вказує на їхній узагальнюючий та інформативний характер. У публікаціях цього періоду розвиток та поширення поштового та телеграфного зв'язку розгля-

нуто у контексті індустріального розвитку Росії.

Фактично єдиним дослідженням вказаного періоду, де висвітлювалась історія поштового зв'язку на території України, стала фундаментальна праця відомого українського історика Д.І. Яворницького [70]. Досліджуючи історію запорозьких козаків, науковець відзначав особливе значення та необхідність розвитку поштових «установ», роль яких виконували козацькі поштові гони – перші заклади зв'язку на території України, що з'явилися у середині XVIII ст.

Залежно від певних етапів історичного розвитку Радянської держави визначалися і напрями дослідження історії поштової справи радянськими науковцями. Важливе значення для з'ясування ролі зв'язку, зокрема поштового, мали публікації відомого радянського історика І.П. Козловського, який, вивчаючи історію Росії, дослідив особливості ямської гоньби, діяльність перших поштмейстерів, зокрема О.Л. Ордин-Нащокина. Автор відзначав, що поштовий рух та перевезення поштою листів і пасажирів застосовувались у Росії раніше, ніж в інших державах [27]. Радянський дослідник М.Ю.Шедлінг присвятив свої праці становленню всесвітньої поштової служби та особливо Російської держави XIX ст. [69]. У монографії «Нариси з історії світової пошти» він наголошував: «Пошта – величезний, всеохоплюючий заклад світової культури» [там само, с. 124]. Дослідник К.В. Базилевич продовжив вивчення розвитку поштової справи в Росії XIX ст. [2]. На підставі архівних фондів Головного управління пошт і телеграфів автор детально розглянув етапи розвитку державної російської пошти. У його роботі висвітлюються адміністративна структура поштового управління, система утримання поштових станцій; особливості перевезення пошти та проїжджих; запровадження і зміни тарифної політики на послуги та їхнє поширення; поштові зносини держави на міжнародному рівні тощо.

Окрему групу складають дослідження діяльності земських поштових служб. Так, у праці Ф.Г.Чучина (уповноваженого з філателії та бонів в СРСР) проаналізовано вплив земської реформи 1864 р. на налагодження внутрішнього зв'язку з окремими віддаленими землями повітів засобами пошти [68]. Ф.Г.Чучин наголошував на визначній ролі земської пошти в розвитку поштової справи всієї держави: «...Земська пошта в царській Росії – явище не тільки цілком закономірне і передбачене новим положенням про земські заклади, але глибоко соціально-прогресивне, культурно-необхідне за даних об'єктивних історичних умов» [там само, с. 4]. Такої ж думки дотримувались у своїх роботах вчені В.Кренке [31], С.К.Мар'янович [40] та Д.О.Тимковський [64].

Комуністична партія приділяла значну увагу розвитку засобів зв'язку, за допомогою яких здійснювався обмін усіма видами інформації, забезпечувалася чітка робота державного та господарського апарату управління. Тому велика кількість праць радянських авторів, зокрема О.Колчина [28], О.Любовича [37], М.В.Ходєєва [67] була присвячена боротьбі за виконання п'ятирічних планів,

розгортанню соціалістичних змагань, масштабам нового будівництва підприємств зв'язку, поповненню лав зв'язківців кваліфікованими кадрами. У контексті загальнодержавного розвитку галузі також розглядалися деякі регіональні аспекти: територія України, особливо промисловий край її східної частини [24]. У публікаціях повоєнного періоду Б.С.Белікова, Б.О.Сиревича порушувалися й проблемні питання технічного забезпечення, необхідності механізації допоміжних процесів, публікувалася різноманітна статистична інформація тощо [3; 62]. З другої половини 60-х р. XX ст. дослідники все частіше почали звертатися до проблем галузі зв'язку в умовах радянської модернізації, відзначати значення комуністичного виховання працівників зв'язку, поширення засобів масової інформації (преси, радіо та телебачення); наполягати на подальшому розвитку та вдосконаленні радіомовлення і телебачення, розповсюдження періодичних видань [51].

Значну увагу розвитку поштової справи приділив В.Граллерт [16]. Він дослідив передумови появи поштової справи у світі, різноманітні засоби доставки кореспонденції, особливості створення засобів поштової оплати (поштової марки); виникнення колекціонування знаків поштової оплати (філателії). Автор також висвітлив події 9 жовтня 1874 р. – дати створення міжнародної організації Всесвітнього поштового союзу (ВПС), коли урядом Російської імперії разом з іншими двадцятьма двома країнами була підписана перша міжнародна угода, яка регламентувала міжнародний поштовий обмін.

Досить ґрунтовною є монографія О. Вігільова «Історія вітчизняної пошти», в якій автор дослідив історію пошти від першого літописного згадування про пересилання звісток на Русі з 885 р. до 1782 р. [11]. Зокрема, автором відзначено, що пересилання звісток на території сучасної України відоме ще з I тисячоліття до нашої ери, а грецькі історики спостерігали цей засіб спілкування ще у народів північного Причорномор'я – скифів та сарматів [там само, с. 5]. Автор докладно висвітлює зароджування регулярної поштової гоньби, діяльність військово-польових листонош, пошти «с Москви в полки», губернської та повітової пошти.

Надавалася увага вченими й окремим аспектам поштової справи. Так, відомий історик, професор О. Гуковський у статті «Історична наука і філателія» наголошував на значенні інформативних можливостей поштових марок: «Марки – це досить істотна допомога для джерелознавства» [52]. До окремої групи доцільно віднести роботи Є. Соркіна [60], Б. Кісна [26], які відобразили історію поштового зв'язку від часів Російської імперії до СРСР за допомогою поштових випусків (марки, конверти), що займають гідне місце серед наукових джерел.

Узагальнюючою у контексті формування радянської історіографії з досліджуваної теми є монографія міністра зв'язку СРСР М. Псурцева [50]. Вона і до сьогодні залишається, на наш погляд, найбільш цілісним аналізом у дослідженні історії засобів комунікації. М. Псурцев підвів підсумок діяльності всіх видів зв'язку з 1917 р. по 1967 р.:

пошти, телеграфу, телефону, радіозв'язку, служби розповсюдження преси, телебачення, поділивши зазначений період на п'ять етапів: перший – зв'язок у дореволюційній Росії; другий – у роки Жовтневої революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.); третій – період відновлення народного господарства та соціалістичний період (1921 – 1940 рр.); четвертий – роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.); п'ятий – у повоєнний час (1946 – 1967 рр.). Наголошуючи на ролі зв'язку в житті держави, автор відзначав у своїх висновках: «Численні лінії і канали зв'язку, як величезна, часом невидима мережа, охоплюють територію кожної незвідної країни, становлячи собою своєрідну нервову систему її державного організму».

Без цієї нервової системи абсолютно неможливе безперервне передання найрізноманітнішої інформації, необхідної для управління країною, складною сучасною економікою, для ділового та особистого спілкування людей, для здійснення мирного співробітництва між державами, зміцнення політичних і економічних контактів, для обміну науковими і культурними цінностями» [там само, с. 5]. Вагомим внеском у розвиток напрямів історичної науки, присвячених Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр., стали роботи військових зв'язківців Блаєва М.І., Бородіна О.І. [6] та Зайцева В.П., Анісімова П.М. [22]. Маршал військ зв'язку СРСР І.Т. Пересипкін присвятив значну кількість праць численній армії цивільних та військових зв'язківців [49]. Особливу увагу автор надавав безпосередньо діям зв'язківців у взаємозв'язку з регулярними частинами Радянської армії. У його працях зроблено висновок про високу ефективність підтримання безперервного зв'язку та вміння застосування відповідних технічних засобів як у локальних боях, так і масштабних військових операціях. Окрім того, висвітлено й аспекти, присвячені трудовому внеску цивільних поштовиків у роки війни та під час відбудови.

До фахової літератури, в якій висвітлюються проблеми галузі зв'язку радянських часів, насамперед слід віднести роботи фахівців державного управління, кандидатів та докторів економічних, технічних наук І. Вайнбергера [10], Ф. Кулянського [33], В. Мацнева [42], В. Бухвінера [8] та ін., автори яких порушували питання щодо поширення мережі поштового зв'язку, стану матеріального та технічного забезпечення поштових об'єктів, правил надання послуг, збільшення їхнього асортименту, розповсюдження періодичних видань тощо. Вони працювали безпосередньо у галузі і видали значну кількість праць про розвиток зв'язку за часів СРСР, розглядали українську пошту як невід'ємну складову у системі радянського зв'язку і не відокремлювалися від загальнодержавної. У роботах С. Блехмана, І. Ламма, М. Левшова [7; 34 – 35] подається узагальнена картина роботи зв'язку СРСР, що відповідало тодішній тенденції до універсалізації будь-якої галузі народного господарства без урахування регіональних особливостей.

Вагомим внеском у вивченні різних аспектів філателії, а саме: визначення функцій поштових

марок, конвертів та поштових листівок (Російської імперії, земської пошти, Української Народної Республіки, СРСР), їх номінальної та аукційної вартості, змін у тарифній політиці тощо – стали праці та наукові статті у галузевих виданнях І. Дайхеса [18], В. Карлінського [25], Е. Вальдмана [9], С. Бабінцева [1], Л. Семенова [55], П. Мазура [38], І. Сафонова [54].

Отже, праці радянських спеціалістів галузі зв'язку виділяються ретельним підходом до подання інформації, науковістю у своїй сфері, але об'єктивні умови уніфікації народного господарства СРСР, зокрема поштової справи, не давали можливості належним чином вивчити регіональні особливості діяльності поштового зв'язку. У цілому праці радянських авторів, які можна кваліфікувати як історико-партійні дослідження, містять значний інформативний матеріал, базуються на відповідній джерельній основі, що сприяло накопиченню знань та розвитку історіографії з досліджуваної проблеми. У 80-90-ті роки на тлі перебудовчих процесів зріс інтерес до краєзнавчої тематики. Так, вивчаючи розвиток Донецького регіону, дослідники-краєзнавці В. Горшков [15], С. Татаринів [63], О. Копила [29] порушували і проблему діяльності пошти. З точки зору історіографії досліджуваної проблеми, цікавим є історико-краєзнавчий нарис про місто Донецьк колективу авторів під керівництвом С. Поважного [20]. Новий погляд на історію Донецька висловив дослідник В. Стюпкін [61]. Слід відзначити, що майже всі історико-краєзнавчі, історико-економічні нариси з історії Донецька і міст області містять відомості про розвиток мережі зв'язку регіону. Щоправда, ці дані носять суто інформативний характер.

Таким чином, до 90-х рр. спільними зусиллями істориків, політичних діячів, учених, публіцистів, фахівців-зв'язківців, філателістів було закладено певне підґрунтя для вивчення проблеми становлення та розвитку галузі зв'язку Донецького регіону. Проте, всі згадані праці носять, здебільшого, узагальнюючо-інформативний характер, висвітлюють питання діяльності засобів зв'язку загалом на території СРСР (у кращому випадку – України), більшість з них написана фахівцями галузі, тому їм бракує ґрунтового історичного аналізу. Так, радянська історіографія майже не зверталася до досліджень, пов'язаних з проблемами еволюції засобів обробки, перевезення і доставки пошти; надання послуг споживачам в різні епохи та за відмінних економічних умов розвитку поштової справи в Україні, тим більш на території сучасної Донецької області. Цьому, на наш погляд, є, принаймні, чотири причини пояснення. По-перше, галузь зв'язку – це велетенська структура держави, яка охоплює багато засобів зв'язку, які на теперішній час поділяються на підгалузі – поштовий зв'язок (пошта, розповсюдження преси, марковидання) та електрозв'язок (телефон, телеграф, радіомовлення, телебачення, космічний зв'язок). Кожна підгалузь має свої особливості розвитку, багатогранну історію та заслуговує на вивчення. Підгалузь поштового зв'язку відзначається низкою

специфічних особливостей (процес виробництва за часом збігається з процесом споживання, незворотність і незакінченість виробничих процесів на одному підприємстві, нематеріальність продукції тощо) і становить єдиний цільовий механізм держави. Попри це стрімкий розвиток електронних засобів телекомунікацій привертая більше уваги науковців, ніж поштовий. По-друге, документи Бахмутського, Маріупольського повітів Катеринославської губернії, Облaсті Війська Донського, місцевих органів влади, часописи за ХІХ – ХХ ст., що стосуються історії поштового зв'язку області, збереглися частково, значні матеріали є архівними фондами регіональних підприємств зв'язку. По-третє, більшість матеріалів, а саме – архівні справи тривалий час були недоступні широкому колу дослідників, оскільки будь-яка установа зв'язку розглядалась як стратегічно важливий та підконтрольний державний об'єкт, тому теми, пов'язані з діяльністю поштової справи, вважалися в науковому світі неперспективними і непопулярними, і якщо хто й звертався до цих проблем, то або мимохідь, або торкався окремих аспектів: справа розповсюдження періодичних видань, технічний розвиток галузі, марковидання та філателія.

Третій етап, виокремлений у дослідженні значеної проблеми, характеризується політичними змінами у житті держави, викликаними розпадом СРСР та незалежністю України. Прийняття Декларації про проголошення суверенітету України у 1990 р. поступово матеріалізувалося в ухваленні республікою відповідних державних актів, що регулювали самостійні кроки в економіці, інших сферах життя. У галузі зв'язку це виявилось в перебранні Міністерством зв'язку УРСР на себе функцій з міжнародної діяльності, більш тісних контактів з Міжнародним союзом електрозв'язку та Всесвітнім поштовим союзом (ВПС) [23].

Початок вивчення будь-якої проблеми починається з накопичення фактичного матеріалу, переосмислення та оцінки минулого доробку, тому цілком природно, що вітчизняні вчені-історики розпочали дослідження різних аспектів історії України, у тому числі й історії засобів комунікації, з історіографічних та джерелознавчих розробок.

Виявили цікавість до історії української пошти і фахівці-зв'язківці. Так, до 25-річчя Київського поштамту вийшла науково-популярна праця В. Бізіної, в якій уперше було подано нарис розвитку української пошти – від Київської Русі (885 р.) до сучасної України (1996 р.) [4]. Колектив авторів-зв'язківців у книзі-нарисі з історії української пошти «Від гінця до Інтернету» виокремив основні віхи виникнення, становлення й розвитку поштового зв'язку на території сучасної України. На підставі архівних документів, спогадів зв'язківців авторам вдалося на тлі подій, що відбувалися в країні, у певній хронологічній послідовності відтворити традиції й устрій, техніку і технологію найдавнішого засобу спілкування, життя і діяльності поштовиків [12].

Науковці та робітники галузі зв'язку і сьогодні продовжують порушувати питання стосовно діяльності сучасної пошти незалежної України. Зо-

крема, у цьому напрямку ведуть наукові пошуки В.Орлов [48], П.Воробієнко, С.Довгий [46], Н.Князєва, С.Горелкіна, В.Іванов [39] та інші. Автори навчального посібника «Поштовий зв'язок» – видатні діячі науки і техніки, заслужені зв'язківці України С.М.Скляренко, В.К.Стеклов, Л.Н.Беркман визначають основні принципи сучасного поштового зв'язку [58]. Головною думкою роботи є те, що зв'язок має величезне значення для розвитку країни, зміцнення її економічної й оборонної здатності, успішної діяльності державного апарату, всебічного задоволення культурно-побутових запитів населення.

Безумовно, праці дослідників-фахівців є вагомим внеском у дослідження проблеми. У них відображається специфіка поштової справи, обґрунтовується роль поштової справи у розвитку економіки країни, доводиться необхідність побудови національної та глобальної інформаційної інфраструктури. Разом з тим слід відзначити, що більшість досліджень і наукових праць фахівців галузі зв'язку спрямована на вирішення проблем розвитку телекомунікацій; відносно ж поштового зв'язку переважна більшість авторів переймається питаннями оптимізації обробки та перевезення пошти, створення фонду універсальних послуг (гарантованого спектра визначених послуг, які надаватимуться на однаковій основі по всій території України) [44].

Розглядаються також окремі аспекти державного регулювання ринку поштових послуг та поштової галузі з урахуванням рівня монополізації, стану конкуренції на вітчизняному і глобальних ринках [57]. Визначається роль поштового зв'язку України у межах національної системи зв'язку України. Тобто історичний аспект становлення, розвитку та стану поштового зв'язку в Україні та в її регіонах ще потребують вивчення.

Важливе значення для поглибленого вивчення обраної теми мають розробки дослідників-аматорів, колекціонерів-філателістів. Джерелами для досліджень Є. Матвєєва, Л. Морозова стали особисті колекції марок, конвертів державної поштової служби Російської імперії, земської пошти, галузі зв'язку Української Народної Республіки, СРСР та сучасної України. У нарисах Л. Морозова та Є. Матвєєва «Земская почта на территории Украины», «Справочник коллекционных почтовых материалов мариупольской тематики» досить повно висвітлено діяльність земської пошти Маріупольського та Бахмутського повітів Катеринославської губернії, Харківської губернії та Облaсті Війська Донського, особливості пересилання письмової кореспонденції, форми оплати послуг поштового зв'язку тощо [41 – 43].

Проблеми поштової атрибутики, наявної в різні часи на теренах Донецької, Луганської та Харківської областей, досліджує В. Рейніш [53]. Вагомим доробком у вивченні історії поштового зв'язку України стала праця українського дослідника-філателіста В. Фурмана «Общесоударственные стандартные почтовые марки Украины» [66].

Автор дослідив процеси становлення особливого виду грошових білетів – поштових марок, які

були в поштовому обігу на території Української Народної Республіки у 1918 р., надавши відомості про поштові тарифи на пересилання поштових відправлень, встановлені відповідним законом Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. Робота В. Фурмана є своєрідною хронікою поштових відправлень періоду 1917 – 1920 рр., нарисом про шагівки-гроші, поштові шагівки, 20-гривневу марку. Поряд з цим у праці відображено зміни тарифів (переоцінювання) марок; головні етапи в тарифікації послуг поштового зв'язку. Одне з останніх досліджень вітчизняного філателіста Р. Бишкевича «Нарис історії української філателії. Класичний період» порушує коло питань, що виникають у сучасних дослідників [5]. Розробка ґрунтується на архівних фондах, літературних джерелах, філателістичному матеріалі, який зібрано та ретельно опрацювали представники українського філателістичного руху і українознавчих досліджень у США, Англії, Німеччині, Європі. Автор висвітлює історію класичного періоду української філателії, починаючи від її зародження у 1919 р., коли вперше організована дослідницька група людей взялася за вивчення поштових випусків новоствореної Української держави і до сучасності. Дослідження Р. Бишкевича крізь призму філателістичної справи відтворює весь складний шлях розвитку національної пошти разом з її продукцією – знаками поштової оплати. Зазначені праці є цінними історіографічними знахідками, оскільки зосереджені в них матеріали та документи становлять бібліографічну рідкість. Своєрідністю підходів і оцінок діяльності поштової служби України відзначаються роботи зарубіжних дослідників, насамперед української діаспори. Се-

ред них привертають увагу доробки К. Генніка, Л. Гугеля, І. Кузича, Р. Сереза [13; 17; 32; 56]. Дослідники наголошують на особливостях діяльності української пошти за часів УНР, які згодом були викоринені радянською владою в умовах уніфікації та універсалізації народного господарства УРСР та СРСР.

Висновки. Підсумовуючи аналіз історіографії становлення, розвитку поштової справи в Україні упродовж XIX – XXI ст., зокрема на Донеччині, можемо зробити наступні висновки:

– вивченням історії поштової справи займалися переважно фахівці-зв'язківці, громадські діячі, дослідники-аматори, яким вдалося висвітлити основні віхи виникнення, становлення й розвитку поштового зв'язку;

– історіографічний доробок радянських істориків з розвитку пошти став значною базою для наступних дослідників, однак при цьому радянська історіографія фактично не приділяла уваги історії розвитку поштової справи на регіональному рівні. Здебільшого до питань регіональних особливостей галузі зв'язку зверталися дослідники-аматори, хоча їхнім працям притаманна певна публіцистичність, розрахована на широкий загал;

– аналіз сучасної вітчизняної історіографії свідчить тільки про перші спроби дослідження проблем розвитку поштової справи на території сучасної України.

Разом з тим, напрацьований у цьому напрямі певний науковий матеріал є підґрунтям для просування вперед і створення комплексної узагальнюючої праці та подальше дослідження цієї важливої проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабинцев С. Первые марки СССР // Филателия СССР. – 1968. – №11–12. – С. 18.
2. Базилевич К.В. Почта в России в XIX веке. – М., 1927. – 196 с.
3. Беликов Б.С., Варгавский Б.Г., Гусев С.С. Почтово-телеграфный агент. – М., 1955. – 255 с.
4. Бизина В.Г. Из истории украинской почты. – Киев, 2000. – 92 с.
5. Бишкевич Р. Начерк історії української філателії. Класичний період. – Львів, 2004. – 224 с.
6. Блаев Н.И., Бородин А.И. Военные связисты в дни войны и мира. – М., 1968. – 319 с.
7. Блехман С. Почту доставляет самолет // Филателия СССР. – 1967. – №8(14). – С. 12–14.
8. Бухвинер В.Е. Услуги связи / Экон.-соц. пробл. – М., 1988. – 62 с.
9. Вальдман Э. Почтовая марка как предмет изобразительного искусства // Филателия СССР. – 1966. – №3. – С. 14 – 17; 29 – 30.
10. Вайнбергер И.М., Гиль Г.К., Горохов В.В. и др. Почтовая связь. – М., 1978. – 440 с.
11. Вигилев А.Н. История отечественной почты. – М., 1990. – 312 с.
12. Від гірця до Інтернету: нариси з історії української пошти / В.Г Мухін, В.М. Мороз, П.А. Дюков, та ін. Під ред. В. Мухіна. – К., 2002. – 328 с.
13. Hennig K. (Геннік К.) "Ukrain Jekaterinoslawer Briefmarken-Ausgaben" (Українські Катеринославські видання поштових марок). Нім. Ваймар, 1920. – 72 с.
14. Глембоцкий А.О. Почтово-телеграфное дело в России // Почтово-телеграфное эхо. – 1906. – № 1. – С. 8 – 9; № 7. – С. 3 – 4.
15. Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой. – Донецк, 1992. – 139 с.
16. Граллерт В. Путешествие без виз. Книга о почте и филателии. – М., 1965 – 320 с.
17. Hugel L.M. (Гугель Л.) "Postal Usage of Stamps Issued in Ukrain: 1918–1919" (Поштове використання поштових марок, виданих в Україні у 1918–1919 рр.). Англ. Вашингтон, 1988. – 36 с.
18. Дайхес И.И. Советские почтовые марки. – М., 1957. – 100 с.
19. Добычина Л.Я. Организация почтовой связи. – М., 1965. – 288 с.
20. Донецк: Исторический краеведческий очерк / М.З. Альтер, А.С. Лисянский, А.Ш. Максимов та ін. під ред. С. Поважного. – Донецк, 1981. – 328 с.
21. Жарков С. Почта и телеграф в России (1883–1893 гг.) // Почтово-телеграфный журнал. – 1896. – апрель. – С. 550 – 594.
22. Зайцев В.П., Анисимов П.М. Военные связи в боях за Родину. – М., 1984. – 255 с.
23. Збірник законодавчих та нормативних документів сфери надання послуг поштового зв'язку. У 7-ми т. / За заг. ред. В.Г. Мухіна – Т. 1: Правові засади. Економіка. – К., 2002. – С. 98.
24. Калистов Н.Г. Почта и телеграф Украины в 1922 году. – Харьков, 1924. – 45 с.
25. Карлинский В. Советские почтовые тарифы // Филателия СССР. – 1966. – №4. – С. 32 – 35.
26. Кисин Б.М. Страницы истории на почте и марках. – М., 1980. – 112 с.
27. Колзовский И.П. Первые почты и первые почмейстеры в Московском государстве. – Варшава, 1931. – Т.1. – С. 11 – 80.
28. Кольчин А. Организация почтовой сети в СССР // Жизнь и техника связи. – 1929. – №8 – 9. – С. 3 – 6.
29. Копыл А.Г. Бахмут, столица Новой Америки. – Артемовск, 1998. – 94 с.
30. Костриц Т.М. Обзор развития российских почты и телеграфа за 1898 год. // Почтово-телеграфный журнал. – 1900. – февраль. – С. 342 – 360; Його ж. Современное положение почтового дела в России. Очерк сравнительной почтовой статистики // Почтово-

- телеграфний журнал. – 1902. – август. – С. 628–633.
31. Кренке В. Берегите земские марки // Советский филателист. – 1923. – №9–10. – С. 23–24.
32. Kuzuch I. (Кузіч І.) Introductory Handbook of Ukrainian Philately. Springfield, USA. (Початковий посібник з української філателії). – США, 2004. – 50 с.
33. Купянский Ф.Ю., Мацнев В.Н. Общий курс почтовой связи. – М., 1969. – 350 с.
34. Ламм И.А. Научно-технический прогресс в почтовой связи. – М., 1974. – 71 с.
35. Левшов Н. Связь обеспечим. – М., 1990. – 47 с.
36. Лишин К.А. Реферат о почтовых нуждах в провинции и объединении почт правительственной и земской. – СПб., 1888. – 45 с.
37. Любович А. Основные моменты строительства народной связи (1917–1927 гг.) // Жизнь и техника связи. – 1927. – №11. – С. 3–12.
38. Мазур П. Доплатные – почтовые // Филателия СССР. – 1974. – №12(101). – С. 37–38.
39. Маркетинг поштового зв'язку / Князева Н.О., Горелкіна С.Б., Иванов В.П., Кузнецова Л.В. – К., 2003. – 264 с.
40. Марьянович С.К. Земские марки работы Экспедиции Заготовления Государственных Бумаж // Советский коллекционер. – 1930. – №4–5. – С. 104–105.
41. Матвеев Е.Т. Земская почта на территории Украины. – Луганск, 2001. – 100 с.
42. Мацнев В.Н., Юравский Г.А. Организация почтовых сообщений. – М., 1966. – 168 с.
43. Морозов Л.П. Справочник коллекционных почтовых материалов мариупольской тематики. Ч. 1. 1837–1920 гг. – Мариуполь, 1998. – 86 с.; Його ж. Справочник коллекционных почтовых материалов мариупольской тематики. Ч. 2. 1913–1998 гг. – Мариуполь, 1999. – 75 с.
44. Мухін В.Г. Оптимізація мережі поштового зв'язку України.: Автореф. дис. канд. технічних наук: 05.12.02. / Одеса, Національна академія зв'язку ім. О.С. Попова. – Одеса, 2003. – 20 с.
45. Несчастлицев Г. Развитие почтовой сети в России // Почтово-телеграфный вестник. – 1911. – №7. – С. 3–4.
46. Оптимізація поштового зв'язку України / Воробієнко П.П., Довгий С.О., Коляденко В.А. та ін. Під. ред. С.О. Довгого. – К., 2002. – 160 с.
47. Орехова С.Е. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XXI ст. Автореф. дис. к. іст. наук: 07.00.01 / ДонНУ. – Донецьк, 2006. – 20 с.
48. Орлов В.М. Основи управління в галузі зв'язку. – Одеса, Видавничий центр Української державної академії зв'язку, 1999. – 205 с.
49. Пересыпкин И.Т. ...А в бою еще важней. – М., 1970. – 254 с.; Його ж. Советские связисты в Великой Отечественной войне. – М., 1972. – 248 с.; Його ж. Связь в Великой Отечественной войне. – М., 1973. – 283 с.; Його ж. Связь – важнейшее средство управления войсками в Великой Отечественной войне. – М., 1976. – 47 с.
50. Псурсцев Н.Д. Развитие связи в СССР 1917–1967 гг. – М., 1967. – 479 с.
51. Ривин Л.Я. Совершенствование почтовой связи. – М., 1962. – 80 с.
52. Рейн Л. История и марки // Филателия СССР. – 1967. – №5(11). – С. 16.
53. Рейниш В.П. Каталог почтовых провизориев Востока Украины (Донецкая, Луганская и Харьковская области 1991–1995 гг.). – Донецк, 2000. – 125 с.
54. Сафонов И. О художественном маркированном конверте // Филателия СССР. – 1974. – февраль. – С. 33.
55. Семенов Л., Флитвуд В. Земская почта России // Филателия СССР. – 1967. – №3(9). – С. 21–23.
56. Ceresa R.J. (Сереза Р.Дж.)“The Postage Stamps of Russia, 1917–1923”. Volumr II: Ukraine. Part 5/6. The Trident Issues of Katerynoslav and Poltava, and Forgeries. (Поштові марки Росії 1917–1923. Том II: Україна. Частина 5/6. Тризубові передруки Катеринослава і Полтави і підробки). Англ. Кембридж, 1982. – 30с.
57. Сердечна Л.В. Удосконалення державного регулювання ринку поштових послуг: Автореф. дис. канд. наук з державного управління: 25.00.05. / Донецьк. держ. академія управління. – Донецьк, 2003. – 19 с.
58. Скляренко С.М., Стеклов В.К., Беркман Л.Н. Поштовый зв'язок. – К., 2003. – 902 с.
59. Соколов Н.И. Краткий очерк истории почтового управления в России // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – апрель – С. 417–430; май. – С. 483–498; Його ж. Система содержания почтовых станций в России // Почтово-телеграфный журнал. – 1895. – январь. – С. 76–96; февраль. – С. 186–199.; Його ж. Об учреждении в России сельской почты // Почтово-телеграфный журнал. – 1897. – февраль. – С. 254–266.
60. Соркин Е. Рождение марки. – М., 1975. – 176 с.
61. Степкин В.П. История Донецка. – Донецк, 2004. – 486 с.
62. Сыревич Б.О. Как развивается связь в СССР // Пролетарий связи. – 1926. – №13. – С. 26–29.
63. Татаринов С.И., Сутковой В.Л. История Бахмутского края. – Артемовск, 1993. – 48 с.
64. Тимковский Д. О земской почте // Жизнь и техника связи. – 1924. – №7. – С. 36–39.
65. Франц Д. Земская почта // Почтово-телеграфный журнал. – 1899. – июнь. – С. 661–679; июль. – С. 762–771; август. – С. 878–886.
66. Фурман В.Н. Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины. – К., 2003. – 223 с.
67. Ходеев М.В. Итоги и перспективы развития почтовой связи в СССР // Жизнь и техника связи. – 1926. – №10. – С. 1–4.
68. Чучин Ф.Г. Каталог земских почтовых марок. – М., 1925. – 237 с.
69. Шедлинг М.Ю. Очерки по истории мировой почты. В 2-х т. Т. 1. Происхождение, начало и развитие почты. – М., 1926. – 120 с. Т. 2. Русская почта с древних времен до начала XIX в. – М., 1926. – 338 с.
70. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 316 с.
71. Яворский Н.Д. Развитие сети почтово-телеграфных учреждений в 1916 г. // Почтово-телеграфный журнал. – 1916. – январь-февраль. – С. 44–64.